

**ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
(ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

У статті розглянуто питання формування екологічної свідомості особистості у психолого-педагогічному контексті. Досліджено сутність екологічної свідомості та проаналізовано різні підходи до трактування цього поняття в науковій літературі.

Глобальні екологічні проблеми зумовили необхідність радикальних змін у ставленні людини до довкілля. Одним із найважливіших аспектів цієї проблеми є формування екологічної свідомості.

Одним із оптимальних шляхів подальшого існування людства є стійкий розвиток, спрямований на збалансоване розв'язання соціально-економічних завдань і проблем збереження природного середовища з метою забезпечення потреб майбутніх поколінь. В основі цього розвитку лежить екологічний імператив – необхідність слідувати законам природи, розуміти вимоги й обмеження, які визначаються цими законами, що, у свою чергу, передбачає виховання нового типу екологічної свідомості.

Аналіз літератури показує, що в педагогічній теорії та практиці поки що не склалося єдиної думки щодо того, які саме умови сприяють ефективному формуванню екологічної свідомості особистості. Причиною цього є зміна парадигми екологічної освіти: від орієнтації на раціональне природокористування, охорону природи взагалі, до формування екологічної свідомості, моралі, етики. У цьому питанні важливо, насамперед, з'ясувати сутність поняття "екологічна свідомість", розкрити його змістовно-понятійні основи.

Розв'язання цих завдань надасть можливість вирішити кризові екологічні ситуації. Екологічно доцільні зміни у свідомості людини можуть бути здійснені через оновлення змісту екоосвітнього простору на основі нової світоглядної парадигми (Концепція екологічної освіти України, 2002 р.).

За останні роки проблеми екологічної освіти і виховання досліджують багато вчених. Значну увагу педагогічному аспекту взаємодії людини і природи приділено у працях І.Д. Зверева (мета, завдання і принципи екологічної освіти), О.М. Захлебного (екологічна освіта у школі), І.Т. Суравегиної, Є.М. Кудрявцевої (теорія і практика відповідального ставлення до природи), О.С. Сластьоніна (екологічна підготовка майбутнього учителя).

Ідеї неперервної екологічної освіти розвиваються у роботах вітчизняних та зарубіжних педагогів і психологів, таких як В.В. Вербицький, Е.В. Гірусов, М.І. Дробноход, І.А. Зязюн, В.С. Крисаченко, Б.Т. Лихачов, М.М. Моїсеев, Н.Г. Ничкало, Г.П. Пустовіт, Н.Ф. Реймерс, В.В. Рибалко та ін. Вони акцентують увагу на необхідності змін в екологічній освіті та вихованні, що відповідали б закономірностям розвитку екологічної свідомості старшокласників.

Методологічні основи екологічної освіти і виховання у вищій школі розглядалися у дослідженнях О.С. Сластьоніної, А.Н. Некос, А.В. Миронова, Г.С. Тарасенко, Н.В. Лисенко, Г.С. Данилової, Н.В. Гнилуші та ін. У працях цих учених розкривалися методико-теоретичні основи екологічного виховання та умови їх реалізації.

У дисертаційних роботах Л.Б. Лук'янової, Н.Б. Грейди, М.С. Швед знайшли відображення питання системи формування складових екологічної культури, свідомості, світогляду. Формування екологічної свідомості особистості як проблему психологічну досліджували С.М. Глазачов, С.Д. Дерядо, Т.В. Іванова, Г.Н. Каропа, І.В. Кряж, А.М. Львовичкіна, І.С. Матрусов, Т.С. Нінова, В.А. Ясвін.

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що дослідженням проблем екологічного виховання майбутніх спеціалістів займалося багато вчених, але в основному їх дослідження спрямовувалися на підготовку майбутніх учителів до викладання різних спецкурсів (Т.В. Гладюк, М.С. Швед), визначення рівня готовності до екологічного виховання (М.М. Бойчева, Т.С. Нінова), формування екологічної культури (Н.Б. Грейда, В.С. Крисаченко, Г.Ф. Пономарьова).

Водночас проблема формування екологічної свідомості студентів є недостатньо розкритою у психологічному та психолого-педагогічному аспектах. На нашу думку, потребує більшої уваги питання змістовно-понятійних основ екологічної свідомості майбутніх учителів.

Аналіз наукової літератури свідчить, що в теоретичній і практичній педагогіці та психології поки що не сформовані необхідні засади розвитку цієї важливої особистісної якості. Не приділялася увага психолого-педагогічним умовам формування екологічної свідомості студентів в умовах педагогічної практики.

Проблема формування екологічної свідомості майбутніх учителів є багатоаспектною. Уважаємо за потрібне, з огляду на актуальність теми, її недостатню дослідженість та потреби практики, зупинитися на змістовно-понятійних основах екологічної свідомості у психолого-педагогічному аспекті.

У відповідності до зміни парадигми освіти постає потреба у пошуку стратегій і засобів досягнення нової мети. Тому виникає необхідність уточнення сутності феномена "екологічна свідомість".

Метою нашої статті є: розкриття змістовно-понятійних основ екологічної свідомості майбутнього учителя; проведення теоретичного аналізу психолого-педагогічних даних із проблеми розвитку екологічної свідомості.

Вирішення зазначених завдань, на нашу думку, полегшило б розв'язання багатьох інших проблем. Розв'язання екологічних проблем можливе лише за умови, якщо кожен учитель сформує свій власний екологічний світогляд, якщо екологічна свідомість стане ключовою властивістю особистості майбутнього учителя, яка в наших умовах набуває підвищеної ролі.

Провідна ідея дослідження полягає у розгляді змістовно-понятійних основ екологічної свідомості особистості майбутнього учителя. На сьогодні існує неоднозначність і різноманітність тлумачення смислових відтінків поняття "екологічна свідомість", що пов'язано з численними підходами вивчення цього поняття, які спираються на різні концепції.

Розглядаючи онтологію поняття "свідомість", звернемо увагу на те, що із психологічної позиції вона інтегрує в собі три взаємопов'язані категорії: психічне відтворення природного, соціального і штучного середовища; психічне вираження особистісного "Я" у цьому середовищі; саморефлексія і самовідношення "Я" до дійсності, до цього середовища. Свідомість може визначатися змістом і спрямованістю домінуючих ставлень людини і суспільства до дійсності, їй притаманна наявність відношення та причетність людини до довкілля, що служить механізмом самореалізації екологічно детермінованої поведінки і діяльності людини.

Формування екологічної свідомості пов'язане, насамперед, із перетворенням уявлень про природу із зовнішнього знання на внутрішнє, особистісно значиме. Свідомість повинна виступати на рівні особистісних смислів. Лише за цієї умови виникає духовний зв'язок людини зі світом природи.

На думку психологів С.Д. Дерябо, В.А. Ясвіна, під екологічною свідомістю слід розуміти сукупність уявлень про взаємозв'язки у системі "людина – природа" і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій взаємодії з нею. Екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного і соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення [1: 54; 2: 240].

Досліджуючи психологічні умови розвитку екологічної свідомості, О.С. Мамешина визначає її як вищий рівень психічного відображення природного та штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексії щодо місця і ролі людини у світі природи, а також здатність до саморегуляції цього відображення [3: 8]. Екологічна свідомість зумовлена зовнішніми, незалежними від людини екологічними чинниками, що відбиваються крізь призму її внутрішнього світу, реалізується у ставленнях людини до середовища, обумовлює поведінку на основі саморефлексії. Як зазначає Н.В. Лисенко, для того, щоб сформувані екологічну свідомість, засвоєні знання у формі уявлень, понять, поглядів та ідей повинні трактувати об'єкти та явища природи у відносинах "людина – природа – суспільство" як єдине, цілісне і неподільне утворення, яке функціонує у взаємній зумовленості всіх його складових частин [4: 52].

Екологічну свідомість майбутнього спеціаліста як компонент, складову частину екологічного світогляду розглядає Н.А. Негруца. Вона зазначає, що екологічна свідомість виростає шляхом логічного переосмислення знань, перетворення їх у переконання, які зумовлюють ціннісні орієнтації і установки людей, їх свідоме, відповідальне ставлення до природи [5: 41].

У найбільш загальному вигляді екологічну свідомість розуміють як сформовану у вигляді понятійного апарату систему ставлення людини до її зв'язків із зовнішнім світом, до можливостей і наслідків зміни цих зв'язків у інтересах людини або людства, а також поширення існуючих концепцій і уявлень, що мають соціальну природу, на явища і об'єкти природи та на їхні взаємні зв'язки з людиною.

Екологічній свідомості притаманний динамічний соціокультурний характер, що закріплюється у досвіді людини і засвоюється індивідуально. Вона відображує оточуюче середовище і може трансформуватися. Цьому сприяє практика взаємодії індивідів у процесі життєдіяльності. Все це говорить про те, що екологічна свідомість виступає передумовою до суттєвих змін у взаємодії людини та природи [3: 8].

На думку С.Д. Дерябо, І.Д. Зверева, Б.Т. Ліхачова, В.І. Панова, В.А. Ясвіна, проблема формування нового типу екологічної свідомості потребує нової парадигми екологічної освіти, що буде спиратися на відповідну екологічну базу. Автори зазначають, що суттєвим компонентом екологічної свідомості є інтелектуальна діяльність, яка гарантує гуманну і науково-обґрунтовану взаємодію із природою [6: 31].

Проблемам розвитку екологічної свідомості як основи особистісного становлення майбутнього учителя присвячені сучасні дослідження І. Кряжа, П. Риженкова, Г. Шагуна, які особливе місце у розвитку екологічної свідомості відводять процесу розвитку саме екоцентричної свідомості, спрямованої виключно на природу. Екологічна свідомість у цьому випадку – це аспекти психіки, пов'язані зі знаннями й уявленнями про цінності, що відповідають поведінковим та емоційним установкам по відношенню до збереження оточуючого середовища [6: 33].

Е.В. Гірусов констатує, що екологічна свідомість є сукупністю поглядів, теорій і емоцій, які відображають проблеми співвідношення суспільства і природи у плані їх розв'язання відповідно до конкретних соціальних і природних можливостей. Ми цілком згодні, що екологічна свідомість ґрунтується на ідеологічних та моральних цінностях, але передбачає їх індивідуальне осмислення і формується із знань і переконань. Підґрунтям екологічної свідомості виступають екологічно доцільне ставлення до природи, вміння застосовувати науково обумовлені рішення по відношенню до неї. Свідомість у цьому випадку відображає індивідуальне спілкування із природними екосистемами і розвивається на основі пізнання людьми законів, що забезпечують цілісність природи, і тих, що повинні обумовлювати людську діяльність для збереження життєздатного стану природи. Тільки в тому випадку вона здійснить позитивний вплив на спосіб дій людини, якщо охопить як розумову, так і емоційну сферу її психіки.

Досліджуючи проблеми формування та сутнісні основи екологічної свідомості, Д.Н. Кавтарадзе зазначає, що формування останньої – це головне завдання екологічної освіти, вона може успішно сформуватися тільки у процесі діяльності. Формування екологічної свідомості проходить, на думку Ф.А. Гісматова, двома шляхами: "стихійно, на основі щоденної практичної діяльності, і свідомо, на основі цілеспрямованого процесу виховання і навчання у кожній сфері людської діяльності; свідоме і стихійне, взаємодіючи, переплітаються одне з одним, і

екологічна свідомість також формується через діалектичну взаємодію стихійного і свідомого у пізнавальній, практично перетворювальній, комунікативній та ціннісно-орієнтаційній діяльності особистості" [4: 70-72].

Психологи визначають екологічну свідомість як сукупність уявлень про взаємозв'язки в системі "людина – природа", у самій природі, в існуючому ставленні до природи, а також у відповідних стратегіях і технологіях взаємодії з нею (Н.Ф. Реймерс). Ідеєю, що поєднує всі думки із приводу формування екологічної свідомості, є ідея неможливості подолання екологічної кризи без зміни пануючої екологічної свідомості. Деякі вчені екологічну кризу визначають як кризу антропоцентристської екологічної свідомості, де природа не є найвищою цінністю.

Екологічна свідомість – це категорія, яка залежить від рівня розвитку таких рис, як стурбованість станом навколишнього середовища, почуття відповідальності, моральне ставлення до природи тощо. Величезного значення при цьому набувають контакти із природою [5: 44]. Таким чином, екологічну свідомість можна трактувати як внутрішню детермінанту ставлення людини до природи, що зазначено такими відомими дослідниками, як О.Н. Захлебний, І.Д. Зверев, І.Т. Суравегіна, І.С. Матрусов, О.В. Міронов, Е.В. Гірусов.

Як уже зазначалося, передумовою розвитку екологічної свідомості є екологічні знання, усвідомлене поглиблення і використання яких із метою розумного спілкування з навколишнім середовищем свідчить про високий рівень її розвитку. У міру того як особистість застосовує набуті теоретичні знання і примушує їх функціонувати у різних сферах пізнавальної і перетворюючої діяльності, вона має можливість з'ясувати ти їх дієвість та усвідомленість. Як зазначає Н.В. Лисенко, знання, засвоєні формально, не складають основи міцних переконань, і тоді екологічна свідомість може дати лише відображення зовнішніх ознак явищ та ніяк не сприятиме активному виявленню особистістю знань законів природи, розуміння діалектичного зв'язку у відносинах "людина – природа – суспільство", самостійній прогностичній діяльності [4: 52].

Отже, об'єктивні соціальні умови, у яких перебуває майбутній спеціаліст упродовж навчання у вузі, спонукають його шляхом порівняння, зіставлення, поглибленого аналізу і моделювання педагогічних ситуацій працювати над удосконаленням як власного практичного досвіду, так і системи відповідних теоретичних знань.

Для успішного формування екологічної свідомості екологічна освіта повинна поставити і вирішити три завдання: формування адекватних екологічних уявлень, тобто уявлень про взаємозв'язки в системі "людина – природа" і у самій природі; формування суб'єктивного ставлення до природи; формування системи умінь і навичок (технологій і стратегій) взаємодії із природою [6: 35]. Звичайно, що в основі екологічної свідомості лежить ще й духовний зв'язок зі світом природи, який визначає її сформованість.

Базисний каркас екологічної свідомості – істинні знання на рівні інтеграції різних галузей екології. Вони є вихідними і генетично опорними, у них синтезовані характеристики і властивості предметів та явищ, які можуть бути відтворені свідомістю людини. Такі знання часто виступають на рівні категорій світоспоглядання, світосприйняття і світовідчуття.

В екологічній свідомості важливе значення має її прогностична функція. Саме вона є показником глибокого усвідомлення особистістю залежностей у відносинах "людина – природа – суспільство" [4: 53]. Тут Н.В. Лисенко виділяє два рівні. Перший рівень усвідомленості особистості виявляється через зміст відповідної раціональної діяльності, тобто показником усвідомлення є її судження та умовиводи. Другий рівень – рівень абстрактної інтелектуальної діяльності, який засвідчує наявність передумов формування екологічного світогляду особистості. Екологічний світогляд, як і екологічна свідомість, ґрунтується на достовірних знаннях досягнутого у суспільстві рівня загальних, суттєвих, стійких екологічних явищ, які об'єктивно існують і закономірно повторюються. Абсолютно очевидним стає те, що сформована екологічна свідомість повинна бути імперативом світосприйняття і життєдіяльності особистості.

Проблема формування екологічної свідомості через екологічну освіту і виховання є важливим чинником оптимізації взаємодії людського суспільства із природним середовищем. Невід'ємною складовою розв'язання цієї проблеми є фахова підготовка майбутнього спеціаліста. Оскільки екологічні проблеми залишаються одними із найактуальніших у переліку глобальних проблем людства, виникла потреба формування нового типу екологічної свідомості. Остання, як поняття, є досить складною категорією, що характеризує духовний зв'язок людини із природою.

Відомо, що екологічні проблеми породжуються самою людиною, її поведінкою, її свідомістю, тому можна зробити висновок, що подолання кризових явищ у природі потребує, передусім, розв'язання психологічних проблем, якою і є проблема формування екологічного світогляду.

Аналіз досліджень, однією з яких присвячені проблеми формування екологічної свідомості взагалі, показав, що, з одного боку, накопичений достатній теоретичний і практичний досвід, а з іншого – поки що не сформовані необхідні засади розвитку цієї важливої проблеми, не визначений комплекс педагогічних умов, що сприяли б ефективному формуванню екологічної свідомості, не склалася єдина система її змістовно-понятійних основ. Надалі у своїх дослідженнях ми плануємо визначити структуру екологічної свідомості і розглянути умови її формування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 480 с.
2. Кравченко С.М., Костицький М.В. Екологічна етика і психологія людини. – Львів: Світ, 1992. – 104 с.
3. Мамешина О.С. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти: Автореф. дис. канд. пед. наук: 19.00.07 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2004. – 25 с.
4. Лисенко Н.В. Еколого-педагогічна культура вихователя дошкільного закладу. – Івано-Франківськ: Вид-во "Плай" Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника, 1994. – 243 с.

5. Негруца Н.А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – К., 2003. – 241 с.
6. Гагарин А.В. Воспитание природой. – М.: МГППИ, 2000. – 193 с.
7. Гісмагов Ф.А. Екологічна компонента у культурі педагога // Проблеми освіти. – К.: ІЗМН, 1996. – Вип. 4. – С. 70-72.

Матеріал надійшов до редакції 11.12.2005 р.

Саунова Ю.А. Формирование экологического сознания будущих учителей (психолого-педагогический аспект).

В статье рассмотрены вопросы формирования экологического сознания личности в психолого-педагогическом контексте. Исследуется сущность экологического сознания и анализируются различные подходы к трактовке понятия в научной литературе.

Saunova Y.A. The Formation of Ecological Awareness of Future Teachers (Psychological and Pedagogical Aspect).

The article deals with the problem of forming ecological sense in the psychological and pedagogical context. The author investigates the essence of ecological sense and the analysis of the various approaches to the treatment of concepts of "ecological sense" in scientific literature.